

**O`zbekistan Respublikasi Xaliq ta`lim
wa`zirligi**

**A`jiniyaz atindag`i No`kis ma`mleketlik
Pedagogikaliq instituti**

«Su`wretlew o`neri ha`m injenerlik grafikasi» kafedrası

***«Su`wretlew o`neri ha`m injenerlik grafikasi» bakalavr ta`lim
bag`dari ushin***

***«ShIG`IS XALQ O`NERMENTShILIGI»
pa`ni boyinsha***

LEKTSIYA TEKSTI

Du`zgen:

G.Mambetkadirov

No`kis-2015j.

Tema: Shigis xaliq o`nermentshiligi ha`m onin` tariyxi.

Jobasi.

1. **Shigis** xaliqlar xaliq a`meliy o`nerinin` rawajlaniw tariyxi.
2. **Shigis** xaliqlari O`zbekstan, Turkmenistan, Qazaqstan
3. Mesopotamiya madeniyati.

A`debiyatlar.

1. I.A.Karimov «Joqari manaviyat jen`ilmes ku`sh T. 2008 j
2. A.Alamuratov Du`n`ya ma`deniyati tariyxi N. 1996 j.
3. R.Xasanov Maktabda tasviriy san`atni wqitich metodikasi. Fan nachrieti T. 2004.

Lektsiya teksti.

Bu`gin biz tariyxiy bir da`wirde xalqimiz o`z aldina iygilikli ha`m ulli maqsetler qoyip, paraxat tinish turmis keshirip, en` da`slep o`zinin` ku`shi ha`m imkaniyatlarina tayanip, demokratiyalik ma`mleket ha`m puqaraliq ja`miyetin quriw jolinda u`lken na`tiyjelerdi qolg`a kirgizip atirg`an bir zamanda jasap atirmiz.

Biz o`z ta`g`dirimizdi o`z qolimizg`a alip, a`zeliy qa`diriyatlarimizg`a su`yenip, sonin` menen birge, rawajlang`an ma`mleketler ta`jiriybesin esapqa alg`an halda, mine usinday jaqsi niyet umtilislar menen jasap atirg`animiz, xalqimizdin` a`sirler dawaminda arziw-a`rman etip ku`tken azat, erkin ha`m pa`rawan turmisti qurip atirg`animiz, bul jolda erisip atirg`an jetiskenliklerimizdi xaliqaraliq ja`miyetshilik ta`n alg`ani bunday imkaniyatlardin` ba`rshesin tek g`ana g`a`rezsizlik bergenin bu`gin ha`mmemiz teren` an`laymiz.

A`ne usi shinliqti xalqimiz ha`r ta`repleme tuwri tu`sinip, tan`lag`an rawajlaniw jolimizdi sanali tu`rde qabil etkeni ha`m qollap-quwatlap atirg`ani aldimizg`a qoyg`an maqsetlerge erisiwdin` negizgi tiykari ha`m girewi ekenligin turmistin` o`zi tastiyoqlamaqta.

El-jurtimiz o`zinin` ko`p a`sirlik tariyxi dawaminda bunday qarali qa`wip-qa`terlerdi neshshe ret bastan keshirgen, olardin` ja`birin tartqan. Usinin` sebebinen tilimiz, dinimiz ha`m ma`nawiyatimiz bir payitlar qanday qa`wip astinda qalg`anin ba`rshemiz jaqsi bilemiz. A`ne usi qayg`ili o`tmish, basip o`tken mashaqatli jolimiz ba`rshemizge sabaq boliwi, bu`gingi haqiyqatliqti teren` tallay otip, bar qa`wiplerge qarata mudami sergek bolip jasawg`a shaqiriwimiz lazim. **O`z tariyxin bilmeytug`in, keshegi ku`nin umitqan millettin` keleshegi joq.** Bul haqiyqat adamzat tariyxinda ko`p ma`rtebe o`z tastiyoqlawin tapqan.

I.A.Karimov Joqari manaviyat jen`ilmes ku`sh. T. 2008 j

MESSOPOTAMIYA

Tigr ha`m Evfrat da`r`yalarinin` alabi Shig`istari a`yyemgi ma`-deniyat oraylarinin` en` da`slepkilerinen boladi. Erte ba`ha`rdegi suw tasqininan izg`arlang`an jerlerge egin, miywe egip, bul jerlerdin` xalqi erteden otiriqlilqqa, qala tu`rmisina u`yrenge. B. a`. shg. XVII-XV a`sirlerde Ur, Uruq Shumer, Larash atamali ma`mleketler bolg`an. Olar da`r`ya arqali basqa eller menen sawda qatnasta bolg`an. Olardivd dininde ta`biyatqa tabiniw, geybir Haywanatlarg`a siyiniw da`stu`r bolg`an. qudaylari haywan, adam, qiyaliy Haywanat (qanatli o`giz, qanatli arislan) kelbetinde su`wretlengen. Olar qalalarda mu`sin ha`m diywalg`a saling`an su`wret tu`rinde patsha saraylarında, ibadatxanalarda bolg`an. Zura`a`t qudayi Nin-Xursagtin` sarayinda (b. a`. sh. 2600-j.) qatarlasip baratirg`an bug`alardin` mis su`wreti bolg`an, kirer jerinde bu`rkit mu`sini qoyilg`an. Ibadatxana (Zikkurat) tas gerbishten to`rt qirli etip o`rilgen, sirtqi teksheler arqali tebedegi G`quday u`yineG` barip siyiniw, ol jerde astronomiyaliq baqlawlar jurgizilgen. Patsha tori jer astin`dag`i tertmu`yeshli jay bolg`an. Onin` ishinde mozayka usilinda islengen su`wretler bolg`an. Su`wretli mo`rlerde patsha—quday Gil`gameshtin` erlikleri su`wretlengen. Gil`gamesh tuwrali da`stan sol da`wirden toliq saqlanip, XX a`sirge jetken en` a`jayish miyras. Ol ko`lemi shirpiday gerbishlerge ko`plegen uaktin`da shibiq penen oyip jazilg`an. Olardin` beti nomerlenbegen, biraq aljaspaw ushin pitken G`bettegiG` so`zlerdin` bir qatari ekinshi G`betteG` qaytalang`an, sol arqali teksttegi izbe-izlik belgisi saqlang`an.

G`Gil`gamesh tuwrali da`stanG` du`n`yadag`i en` a`yyemgi patshaliq ha`m patsha tuwrali shig`arma.

Messopotamiyada bulardan basqa Akkad patshaliri (b. a`. sh. XXIV XXIII a`a`.), Vavilon patshaliri (b a`. sh. XIX-XII a`a`.), Iranni bolg`an. Assiriya patshaliri b. a`. sh. IX-VII a`sirler aralig`inda Messopotamiyadag`i patshaliqlardin` ba`rin bag`indirip alip, u`lken ma`mleketke aylang`an. Ol ko`p shig`is eller menen qatnasta bolg`an bul ma`mlekette birqaisha din`astiyaliq da`stu`rler rawajlang`an. Ol da`wirdegi padeniy esteliklerdin` en` qiziqqlilarinan paytaxt Dur-Sharuqandag`i Sargon II vin sarayi. Ol 6 teksheden turg`an, to`mendegisinin` ko`lemleri bolip, kem-kemnen kishireyip barg`an. Shedu adam basli qanatli bura, 384 m, sarayra kirer esikti kog`ap tu`rg`an. Saray diyuallarinda mu`sinshilik rel`efli frizlerde Gilig`amesh erlikleri, diniy uaqiyalar, saray ko`rinishleri, aushiliq ko`rinishleri su`wretlengen.

Ashshurbanipal patshaliq etken da`wirde paytaxt bolg`an Nineviya qalasiida «gerbish kitaplardin`» u`lken jiynag`i kitapxana bolg`an. Olardin` birazi bizin` da`wirge kelip jetken. Jan`a Vavilon patshaligi da`wirinde(b. a`. sh. VII-VI a`a`)-qala shig`istari a`jayip qurilislardin` biri bolg`an. Onin` bir ta`repi da`r`yara barip tu`rg`an, kalg`an ta`repleri eki qatar diyual menen qorshalg`an. Qalag`a kirerde Ishtar da`rwazasinda rel`ef tu`rinde islengen qiyaliy haywanatlardin` boyawli su`wretleri bolg`an. Qalanin` ishinde du`n`yag`a ati shiqqan Vavilon mina`rasi bolg`an. Ol kem-kemnen kishireyip baratug`in a`w teksheden tu`rg`an, en jowarg`i tekshesi altin` ren`li bolg`an. qaladag`i ja`ne bir a`jayip qurilis patsha-ayim Samiramidanin` biyik-tegi bagi. Ol krldan tiklengen teksheli biyikke ornatilip, xa`r tu`rli mnyueli arashlar, daratslar, guller salbirap ko`rinip tu`rg`an. Barmanlar da`r`ya suwin sheleklep tsu`ydirip tu`rg`an. Usig`an baylanisli Samiramidanin` ati ko`p ellerge tarag`an. Orta a`sirlerden baslap kishireygen eldin` ati Irak boladi, ol Arab xalifatina ba-g`inip, 762-jili Bagdadwqalasi (da`slepki ati Abbasilar paytaxtina shayir, ilimpaz, quri-lisshilardi jiyparan. Islamg`a baylanisli da`slepki arxitektu`raliq qurilislari eski da`stu`rg`lerdi paydalang`an, misali, Maliviya mina`rasi a`yyemgi Zikkuratqa uqsaran. qurilislarda mozaika, arash-qa ha`m tasqa

nag`is oyi u o`neri de jaqsi dauam etken. VIII-X a`sir-lerde Irakta krljazba kitaplardi suliulap jazi u o`neri rauwaj-lang`an. Kitaplarda su`wretler bolg`an. Misali, Ibn-Fazldin` «Farmakologiya» degen kitabinda (a`g`g`g`), Ali Xariridin` «Makamlar» atli kitabinda (1237) Yaxiya ibn Maxmudtits soqan su`wretleri bolg`an.

Irakti **XIII** a`sirde mongollar, XVI a`sirde tu`rkler basip alg`an. XVI-XVII a`sirler dauaminda bul el Iran ma`deniyatinin` kushli ta`sirinde bolg`an. Bul ta`sir arxitektu`rada kebirek bolg`an. a`bdul Ka`dir, Djavad Sa`lim atli belgili su`wretshiler, Muxammed g`ani atli-mu`sinshi bolg`an.

IRAN

Du`nyadag`i en` a`yemgi ma`deniyattin` negizin qalaran ellerdin` biri IRan. Bul elde b.e.sh. 3-2 min`jilliqlarda mesopatamiyag`a uqsas u`lken mamleket payda bolip rawajlang`an. Eldin` atamasi arqadan barg`an iri atli qa`wimge baylanisli payda bolg`an delinedi (Arian-Iran). Bug`ing`i Persiya degen atamasi eldin` batis shetinde jasaran, da`slepki ma`mleketler duzgen fars qa`wiminin` atina baylanistiriladi.

B. a`. sh. V a`sirde eldin` batisindag`i qa`wimlerden shiqqan Axemaniler jaksi qurallang`an armiyanin` arqasinda ku`shli ma`mleket dwzedi, qon`si ellerdi basip alip, jerin ken`eytedi ha`m ekonomikasin ku`sheytedi. Na`tiyjede u`lken qalalar salinadi, armiya ku`shli qurallanadi. Patsha Kir nin` waqtin`da Orta Aziyag`a atlanis sho`lkemlestirilgen, ko`p bayliqlar alip qaytilg`an.

B. a`. sh. VI a`sirdin` basinda ma`mlekettin`. jan`a paytaxti Per-sopoli qalasi saling`an. Ken jaziqliqta, tas qalang`an u`lken maydang`a patsha sarayi, qabillaw zali ha`m basqa da u`lken qurilisdar ornatilg`an.

Geypara qurilislarinin` qaldiqlari, ma`rma`r sutinleri elege deyin saqlang`an.

Persopolidag`i saraydin`, kirer jerinde, ishki diywallarinda ha`r tu`rli waqiyag`a arnalg`an tasqa oyilg`an su`wretler, jaziwlar bolg`an. Kirer jerlerde esikti kag`ip tu`rg`anday u`lken qanatli bug`anin` mu`sini tu`rg`an. Diyualdag`i su`wretler ko`binshe saliqlarin alip o`tip atirg`an bag`inishli eldin`. adamlarin ko`rsetken. Onda xa`rbir xaliqtin` o`zine ta`n kelbeti, kiyimi puxtaliq penen

su`wretlengen. Onnan basqa patshanin` qabillau, patsha gvardiyasinin` mergenleri, patshanin` jirtqish Haywan menen guresi su`wretlengen.

A`yemgi Persiyada Vavilon natshalig`inda oylap tabilg`an ashiq ren`lerden tu`ratug`in boyawli gerbishler menen diywalda bezew o`nern rawajlang`an. Axemaniler da`wirinde ren`li mayda gerbishlerden su`wretler islengen. Olardan en` belgilisi Suzi sarayindag`i diywalg`a islengen patshanin` G`o`lmesG` gvardiyashilarin ko`rsetetug`in su`wret. Ren`li rel`eflerdin` ja`ne ko`p taralg`an syujeti arislan ha`m baska qiyaliy haywanatlar su`wreti bolg`an. Bul da`wirdegi kol o`neri bu`yimlarinda da qiyaliy hayuanatlar, misali, qanatli taw teke ushirasadi. Ol a`yyemgi diniy da`stu`rler menen baylanisli bolsa kerek.

B. a`. sh. IV a`sirde Iskender Zulklnay shabiwilinan keyin SHIG`IS ellerinin` ba`rinde aytarliqtay siyasiy azgerisler boladi. B. a`. III a`sirine deyin bul jerlerde birinen son biri yamasa natar Grek-Baktriya, qushan, Parfiya patshaliqlari payda boladi. Messo-potamiya penen Iran Parfyan patshalig`inkq tsuraminda bolip kele-di. Bul jerlerde parfyan da`wirinde payda bolg`an arxitektu`raliy jan`aliq a`yuan igurilisi. Uziniraq bolip kelgen tertmu`yeshln gumbezli zaldin` alding`i diyuali bolmaydi, ol tu`rakjaydin` sa`nli bvlegi. Saraylarda a`yuan juda` kelemli bolg`an ha`m qona'q qabillaytug`in zal xizmetin atqarg`an. Atama Iranda ha`m Orta Aziyada ha`zirge deyin saklang`an, biraq ol endi esik aldin`dag`i sutinli ashiq terg`asani anlatadi. Parfiya patshaliri qularannan keyin Iranda Farsg`an shikdan Sasaniler patshalari taxtqa keledi (226 615-jillar). Sasaniler da`slepten-aq Zardushta (Zoroastra) dinin ma`mleketlik dep qabillaran.

Sasaniler da`wirinin` belgili arxitektu`raliy esteligi tesi-fondag`i patsha sarayi. Ol III yamasa VI a`sirde saling`an dep shama-lanadi. Onin` aldi beti u`lken ark ha`m tert teksheli mayda piteu arklar menen bezelgen. Patsha zalinin` diuallari gumis penen qaplang`an, al edenin`e hasil gilemler teselgen. Onda ha`r bir ha`mel-dar o`zine belgilengen og`inda otiratug`in bolg`an.

Arxeologiyaliq izertlewlerdin` na`tiyjesine qarag`anda, zardush-taliq dininin` ibadatxanasi tertmu`yeshli, kub pishinli gumbo`zli jay bolg`an. Onin` tert

ta`repinde de esik bolg`an. Onin` degeregi da`liz benen qaplang`an, geyde ol sutinli terg`asa tu`rinde bolg`an.

Sasaniler da`wirinde iri mu`sinler, reliefler bolg`an. Olardin` uaziypasi patshani maqtau, onin` erliklerin ta`riplew bolg`an. Mi-sali, Nakshi-Rustemdegı Ardashir (226-241) din` rel`efi. Ol rele`efte Ormuzd qudaydin` patshalipw belgisin shaxwa tapsirip atir-g`ani su`wretlengen. Ekeui de at ustinde ko`rsetilgen. Basqa da reli-efler bolg`an.

Zardushtaliq din` su`wret o`nerin qoshametlemegen. Og`an narazi-liqta deregen manixey dini kushli jivopisilik shig`armalar deret-ko`p ha`m bul onerdi bas pana izlep barg`an Orayliq Aziya ellerine taratkan. Bul din`nin` negizin saliushi Mani (215-273) a`psanalar boyinsha ko`rnekli su`wretshi bolg`an. Su`wretler manixeylerdin` liniy kitaplarında da bolg`an. Kitap su`wreti sasaniler da`wirindegi a`debiy shig`armalarda, ilimiy kitaplarda bolg`an.

Sasaniler da`wirindegi Iranda kol o`neri gullenip rawajlang`an. Altin ha`m gumisten bu`yimlar ha`m tag`inshaqlar islew, toqimashiliq a`sirese 8 qiziqli bolg`an. Ji-pekke esimlik nag`isi, quslar, wayuanatlar su`wreti qollanil-g`an. Dekorativlestirip islengen patshanin` anda jurgen su`wreti, a`yyemnen kiyatirg`an bir terektin eki qaptalignda tu`rg`an eki wayuan su`wreti ko`p qollanilg`an. Altin` ha`m gumis idislarg`a rel`efli su`wretler, geyde ko`p adamlar qatnasqan uakiyalar su`wretlengen. Ustalar figuralardi zattin` sirtina sheberlik penen ornatip bilgen. Misali, shax Shapurdin` at u`stinde baratirip oqjaydan arislang`an oq atiwi, do`gereginde eltirilgen taw tekeler ko`rinisi.

(VII a`sirde arablardan` basip aliwi Irannin` ma`deniy rawaj-laniwin birqansha waqit irkedi. VIII a`sirden baslap eldin` barliq jerlerinde islam dinine baylanisli tsurilislar payda boladi. IX a`sirden baslap Iran qaytadan ma`mleketlik biyg`a ro`zlikke eri-sedi. Bul da`wirde Iran poa`ziyasi rawajlanadi. Ta`jik ha`m Iran poa`ziyasinin` klassigi, «Shaxnama» da`stanin`in deretiushisi Ferdousi (934—1020), shayir-filosof Omar Xayyam (1122-jili elgen), «Gulisg`an», «Bosg`an» atli shayirliq gulda`stelerin duzgen Saadi (1184—1291), xasil svz marjanlarin duzgen Xafiz du`n`ya a`debiya-tin` bayitip etti.

Iran ma`deniyatin`iq oraylari iri qalalar bolg`an. X-XI a`sirlerde Rey, Isfaran, Nishapur, Shiraz usinday bolg`an, olardin` 18-miyeti songi da`wirde de saklang`an. XI-XII a`sirlerde Iranda eski arxitektu`raliq da`stu`rg`lerge baylanisli tert a`yuanli meshitler saling`an. 1006-1007-jillari Xorasanda Gorg`an qalaeina jakin jerde saling`an Gwabus maxbarasi kizitush arxitektu`raliq kuri-lis. Biyikligi 50 m dengelek mina`rdin` sirti araligin tendey 10 shigiqqi qirlar menen bezelgen. Tebesi deyateley sopaq konus tu-rindegi shatr menen bekitilgen, onin` temeni ha`m en tvmengi betin orap islengen jaziu bar. Bug`an takilet qurilielar Mazendeg`an ta`repinde de saling`an. 11200-jili Bestamda saling`an ko`pkirli maxbara diyuali Kabueka uksaran menen tebesi gumbezlenip pitken. Maxbaralardin` betine rekli nagislar krllaniladi, onda geomet-riyaliq ha`m esimlik nagislari ko`p boladi.

Bul da`wirlerdin` atakli esteliklerini biri Sulg`aniyadag`i Oldjaytu xannin` maxbarasi. Bul segiz qirli, ush qabatli tebesi gumbezlangen arxitektu`raliq kurilis (52 m) o`zinin` sa`nsalg`anati penen Sulg`aniya qalaein bo`zep tu`r. Gumbo`zdich degeregindew tert mina`r ornatilg`an. Ishki ha`m sirtki diyuallari, gumbo`zi boyau ha`m gerbishler menen nagislanip bezelgen.

XIV-XV a`sirlar dauaminda Iranda miviatyuraliq su`wret o`neri u`lken jetiskenliklerge erisken. Shiraz, Isfaran, Gerat, Ta`briz qalalarinda atakli su`wretshileo islegen. Shiraz mektebi-nin` u`lgisi sipatin`da XIV a`sirdegi X. Dexlevidin` «Xamse»sine is-lengen su`wretlerdi aytiug`a boladi. Bularda ashiq fon, adamlar kip emes, qizil, sargilt, kizgilt, sari ren`lerde islengen.

1398-jili pitko`rilgei «Persiya poa`ziyasinin`. Antologiyasi» atli woljazbara islengen 12 su`wret tek g`ana peyzajdan tu`radi. Bularda taular, terekler, guller, sarqiraran bulaklar su`wretlenedi. 1425-jili islengen «`Shaxnama»`nits su`wretlerinde shirazli su`wret-shi Baxram Gur ha`m Azadanin` tu`ye ustinde kiyik aulap jurgenin` 56 su`wretlegen. Bunda to`zliq shaqkanliq ha`reketlerine su`wretshi diqqat belgen.

XII-XIV a`sirlar Iranda gulalshiliq o`neri gullengen da`wir. Bul o`ner xa`r tu`rli idislar islewde, arxitektu`raliq bezewde kollanilg`an. Idislardin` sirtin`dag`i

su`wretlerde «Shaxnama» yamasa baska da`sg`anlar obrazlari, atlilar, sazendeler, qiyaliy hayuanat-lar, t. b. su`wretlenedi. Bul da`wirde Iranda gulalshiliqtiq eki tu`ri rawajlang`an. X-XI a`sirlerde islengen go`zlemelerde nagislar, su`wretlerinin u`lgilerinde eski da`stu`rler ayqin saqlang`an. Nag`is negizgi u`sh ren` menen islenedi, olarU` gungirt kek penen sari kizil, sur ren` sari qizil ha`m kek ren`.

XVI-XVII a`sirlerde Iran ma`deniyati orta a`sirlik gulleniwinin` son`g`i da`wirlerin basinan keshiredi. Ma`deniyattin` ko`p tu`r-lerinin` rawajlaniwi patsha sarayinin` talg`amina bag`inin`qi boladi. Bul da`wirlerde Iran Jaqin-Shig`ie ha`m birqansha evropaliq eller menen ma`deniy qatnaslardi iske asiradi. A`sirese Ulli Mongollar dinastiyasi basqarg`ai Xindstan menen saray qatnaslari bekkemlenedi.

Geybir qalalar misali, XV a`sirde saling`an Isfaxan rekons-truktsiyalanadi, jan`adan (medrese, saray, Char-Bag salinadi. Isfaxanda Zayenderud da`r`yasina saling`an Allaverdixan ko`piri eki teksheli ark penen bezelgen. Yazd, Bam qalalarinda ha`r jerinde mina`rlari bar qorg`annin` qaldin`lari elege deyin saqlang`an.XVII a`sirde Irang`a Evropadan gravyura u`lgileri taraydi. Onin` ta`sirinen geypara su`wretlerde xristian dinine baylanisli syujetler payda boladi. Bul da`wirdegi Iran miniatyurasinda kitap penen su`wrettin` baylanisi azayip ketedi. O`zbetinshe islengen portretler payda boladi. Buni adamlardin` qizig`iwshilig`i na`tiyjesi dep tu`siniwge de boladi. Su`wrettin` bul usilin asa rawajlandirg`an su`wretshi XVI-XVII a`sirler aralig`inda Isfaxanda jasag`an Ro`za Abbasi. Ol patsha sarayinin` su`wretshisi, adamg`a qarap otirip onin` portretin islewdi basli usil etip alg`an. Misalg`a, onin` «g`ari», «Shopan» atli shig`armalari.

Iranda XVII a`sirde diyualg`a su`wret saliw o`neri de bolg`an. Isfaxandag`i Alikapu, Chexeli-sotun saraylarinda qushaqlasqan ashiqlar, ta`biyat ko`rinisi ishqiq etip otirg`an hayallar, saraydag`i otirispaq, an`shiliq ko`rinisleri islengen.

Tekseriw sorawlari.

- 1.Shigis xaliklarin aytip berin.?
2. Shigis xaliklarinin ameliy oneri tuurali ne bilesiz?.
- 3.Xaliq o`nermentshiliginin` qanday tu`rleri ku`shli rawajlang`an?
- 4.Messopatamiya Iran madeniyati tuurali ne bilesiz?

· O`zbekstan xaliq o`nermentshiligi.

Jobasi.

1. O`zbek xaliq o`nermentshiligi tariyxi.
2. O`zbek xaliq o`nermentshiligi, madaniyati.
3. O`nermentshilik tu`rleri. Xaliq o`nermentshilinin` rawajaliniwina u`lesin qoskan alimlar.

1. S.Bulatov «`uzbek xalk amaliy bezak san`ati»` Toshkent.1984.
2. G.A. Pugashenkova. L.I.Rempel` «`Istoriya iskusstv Uzbekistana»` M.1965.
3. M.Muxanov «`kazakskaya yurbe»` A-a.1981g. Narodnoe prikladnoe iskusstv Kirgizov. M. 1962

Lektsiya teksti.

O`zbekstan a`yyemgi ma`deniyati rawajlang`an ellerdin` biri.A`yyemgi grek tariyxshisi Stabon Oks penen Yassortin` arasinda sogdilar, Okstin` qublasinda bakrlar, Yaksortin` arqasinda saklar bar dep ko`rsetken «Geografiya» atli kitabinda.Al «Avesto» da (b.e.sh. IX-VIIa`a`) Xorezm eli Xvayrizem dep atalip o`tileti. Demek, O`zbekstanda bizin` eramizdan ko`p burin Baktriya, Sogdiyana, Xorezm atli ma`mleketler bolg`an. Olardin` qorg`an qalalari bolg`an, olarda ko`rkem-o`ner, o`nermentshilik, arxitektura, kurilis o`neri, qala sirtinda bolsa eginshilik, baqshiliq rawajlang`an. Olardin` geypara u`lgileri bizin` da`wirge jazba mag`liwmatlar orqali yamasa arxeologiyaliq qaziwlar na`tiyjesinde kelip jetken. Misali: kublada Kirapol`, Marakanda, Nautaka, Ksenipta-b.e.sh. IV-a`sirde bolg`an qalalar.

Su`wret o`nerinin` en` a`yyemgi u`lgileri-bul taw bawirindag`i tasqa oyip sog`ilg`an su`wretler. Olar poleolit da`wirine tiyisli bolip, adamlardin` ku`n ko`risi tuwrali derek beredi: Jizzax qasindag`i Teke tosh (taw tekelerdi og`jay menen atiw su`wretlenedi), Zarawtsay (jabayi bug`ani qamap atiw), Ferg`anadag`i Surat say

(Bizan su`wreti), shilpiq qasindag`i tastag`i qayiq, tu`ye at su`wretleri idislar, tag`inshaqlar, diniy buyimlar altinnan, qoladan islengen.

B.E.Sh. III-II a`sirlerdegi Qubla O`zbekstan ma`deniyati grek patshalig`i menen baylanisli. Sebebi Iskander Zulzarnayin atlanisidan keyin bul elde Grek-Baktria ma`mleketi du`zilgen. Ten`gelerdegi patsha su`wreti, gu`la`lshiliq idistag`i Dionisiy bayrami ko`rinisi sol da`wirdin` ayqin (ko`rinisi) esteliklerine kiredi. Butparasliqqa baylinisli do`relgen shig`armalardin` en` belgisi Ayrtam frizi. Biyikligi yarim metr ganshqa oyilg`an u`sh sazende qizdin` mu`sini jan`si saqlang`an. U`sh qiz arfa, sopaq baraban, lyutnya shertip otir.

Tematikaliq kompozitsiyalardin` balilari minalardan turadi: saltanatli tu`rde otirg`an erkek penen nashardin` su`wreti: sazendeler su`wreti: arfa shertip otirg`an qizdn` su`wreti: fartugine toltirip miywe terip atirg`an nashar: jazilg`an qag`azlardi alip baratirg`an xatshi o`spirim.

Qoyqirilg`an qaladan u`stine adam mu`sini ornatilg`an bir neshe assuriyler tabilg`an. Olardin` birewinde maldas kurinip otirg`an erkek su`wretlengen iri dikarativ shig`armalar Baraxsha sarayinda ko`p bolg`an. Olar ganshqa oyip sog`ilg`an ha`r qiyli a`psanawiy qaxarmanlar batir, a`za`zil, qus hayal, qanazat (qanatli at), aydarha, kepter, a`jayip daraxlar shirayli nag`islar menen aralasip ketken.

Baraxsha sarayindag`i diywalg`a sog`ilg`an ren`li su`wretlerde ha`r diywalda ha`r tu`rli waqiya su`wretlengen. Onda saray turmisi,awshiliq ko`rinisleri, uris ko`rinisleri berilgen. Bul da`wirlerde (V-X a`.a`) metal idislarg`a su`wret oyiw o`neri ku`shli rawajlang`an. Gullalshiliqta nag`is penen su`wret qollanilg`an. Bul da`wirde Bag`dat, Misir menen qatnaslar ku`sheygen. Gezleme islew o`neri asa rawajlang`an. Buxarada, Samarxandta gezleme toqiytug`in belgili orinlar bolg`an.

Bul da`wirde u`lken qalalarda ilim rawajlang`an. Muxammet Ibn Muusa Al Xorezmiy IX-a`sride o`mir su`rgen. Ol «Al kitap surat al Arz»- «Du`n`ya ko`rinisleri»- degen geografiyalik miynetin jazg`an.

XI-a`sir O`rta Aziya ma`deniyatlarinda ayriqsha orinda turadi.

Onin` ta`siri Batis Aziya, Kavkaz benen Kirimg`a seziledi. Bul XI-XII a`sirler jergilikli xaliqlardin` arasinda tu`rklerdin` ta`siri ku`sheyiwi menen belgili. Tu`rklerden shiqqan Maxmud G`aznawiy 977-1030 jillar aralig`inda u`lken imperiya du`zedi. Tan` qalarlin` suliw meshit, medrese, ka`rwan saraylar saldiradi.

XI-a`sirde dinnin` ta`siri ku`sheyip, iri mu`sinler ha`m su`wretler sog`iw toqtaydi. Onin` ornina ha`r tu`rli idislarg`a, mo`relerge, aynag`a su`wretler salinadi. Tastan, ilaydan, qoladan, su`yekten islengen bul zatlardag`i su`wretler adamdi, qusti, haywanatti, an`shiliq yamasa da`standag`i waqiyani su`wretleydi.

1219-jili Orta Aziyadag`i tatar-mang`ollar basip keledi. Gu`llenip turg`an qalalar talanip, o`rtenip u`lken apatshiliqqa gırıptar boladi. XIII-a`sirdin` ortasina kelip turmis qaytadan jo`nlese baslaydi. Al XIV-a`sirde Orta Aziyanin` ma`deniy turmisinda o`rlew baslanadi. Tariyx maydanina Amir Temur (1336-1405) shig`adi. Ol Mawerennaxrg`a a`mir bolg`annan keyin Irang`a, Xindastang`a, Turkiyag`a, Xorezmge, Da`shti-Qipshaqqa atlanis qilip, burin ko`rilmegen u`lken ma`mleket du`zedi, ko`p bayliqti, ustalardi, arxitektorlardi, ilimpazlardi, shayirlardi, muzikantlardi, bag`manlardi aldirip, Samarxandti du`n`yanin` jarqirag`an orayina aylandiriwdi maqset etip qoyadi . Sol da`wirdin` en` ko`rikli arxitekturaliq estelikleri: Biybixanim, atli meshit (Samarxand 1399-1404), Seyfiddin Buxarzi maxbarasi (Buxara 1261), Aq-Saray (Shaxrisabz 1380-1404), Go`r-A`mir (Samarxand 1403-1404), Shaxi-Zinda (XV), Ulug`bek observatoriyasi (1424-1428), Ulug`bek medresesi (Samarxand 1417-1420). XIV-a`sirdin` aqiri menen XV-a`sirde Mawerennaxr menen Xorasanda su`wret o`nerinin` en` jetilisken da`wiri boldi. Ayirim saray diywalina geybir maxbaralarg`a boyawli su`wretler sog`ilg`an.

Bul da`wirde O`zbekstanda ag`ashqa, tasqa nag`is oyiw o`neri buring`idan beter rawajlang`an. Misali: Qusama Ibn Abbastin` maxbarasindag`i ag`ash qapinin` oyma nag`isi (Samarxand XIV-a`) Ulugbek medresesindegi Quran qoyatug`in kursi-laux (XIV-a`) Temurdin` Xindistannan, Kavkazdan, alip kelgen ustalari tasqa nag`is oyiw o`nerin rawajlandirg`an. Misali: Samarxandtag`i A`mirlerdin` taxti- nag`is oyilg`an ko`k tas. Bul da`wirde qoldan kitap shig`ariw

o`neri rawajlang`an. Kitaplar nasx ha`m Devoni degen usilda jazilg`an. XV-a`sirden baslap na`sta`lik usuli suliw shiqqan.

XVIII-XIX-a`sirdin` birinshi yariminda O`zbekstannin` Orayliq Aziyanin` elleri ekanomikaliq ha`m ma`deniy tuballawshilqqa gırıptar boldi. XV-a`sirde baslang`an ten`iz sawda jolllarinin` ashiliwi ka`rwan sawdasin to`menletip jiberdi. Elde u`sh xanliq payda boldi. (Buxara, Qoqand, Xiywa), olardin` isine ko`shpeliler ba`rqulla aralasip, o`z ruwinin` adamin taxtqa otirg`iziw a`det bolip ketedi. XVIII-a`sirdin` aqirinan XIX-a`sirdin` ortasina deyingi araliqta Xiywanin` monumentalliq arxitekturası du`n`yani tan`landiratug`in ko`rikke iye boldi. onsha ko`lemli emes ken`islikke (Ichanqala) biri-birin qaytalamaytug`in, birine-biri ziyan keltirmeytug`in 14-ataqli imarat qurilg`an. (Allakuli xan medresesi, Qutlimurat inaq medresesi, Anusha xan monshasi, Karwan saray, Allakul xan sarayi, Juma meshit, Palwan Maxmud maxbarasi, Muxammed Raxim xan medresesi, Sherg`azi medresesi h.t.b.) Da`rwish A`li(XVII-a`) Forabiy, Ibn-Sino, Xorezmiy da`stu`rlerin rawajlandirip muzika tuwrali ilimiy izertlew (tarkat) jazg`an. Usi da`wirde maxomnin` namalari Buxaradan, Xorezmge tarag`an. Xiywa xani Muxammed Raxim Feruz degen laqab penen namalar shig`arg`an. Xiywa xani Abulg`azi (XVII-a`), tu`rklerdin` ha`m tu`rkmenlerdin` shejiresin jazg`an.

XIX-a`sirdin` 60-70 jillari Orta Aziya Rossiyag`a bag`indi. Bul O`zbekstan xaliqlarinin`da ma`deniy rawajlanıwında jan`a da`wirdin` baslanıwına sebepshi boldi. Rossiyadan kelgen su`wretshiler, arxitektorlar, injinerler, tipografiya xizmetkerleri ko`beydi. Olar arxitekturaliq esteliklerdi izertlew, ko`rkem-o`ner ka`sip buyimlarin jiynaw, qurilis islerin t.b. menen shug`illandi.

XIX-a`sirdin` ortasında «Zergerlik» o`neri asa rawajlang`an. Olar ko`binshe xayal-qizlarga arnalg`an. Erkeklerdin` belbewi, atinin` er turmani, ju`weni bezelgen. Zergerler hayal-qizlar ushin sirg`a, bilezik, o`n`irge tag`atug`in tumar, bozband, ha`ykel, man`layg`a tag`atug`in tillakash t.b. islengen.

Gu`la`lshiliq o`nerinin` XIX-a`sirdegi oraylari Rishtan, G`ijdwani, Shaxrisabz, Qattaqurg`an, Vardanzi bolg`an. Olar kese, badiya, gu`ze, la`gen, tabaq h.t.b. islegen. Balalarg`a oyinshiq sipatında ha`r tu`rli haywanat, quslar sog`ilg`an.

Ekinshi tu`ri boyawdin` u`stine sizip nag`is saliw usili, ol chizma delinedi. Onnan tisqari, ustalar qa`lipke quyilg`an shoyin nag`islardi da (shtamp), sheber paydalang`an.

Keste o`nerinde syuzaneden basqa kestelengen nag`is toppilarg`a, ko`pshikke kelinshektin` to`segine, h.t.b. islengen. Bul da`wirde qurg`in dala xalqinin` arasinda, patsha saraylarinda kiyetug`in kiyimlarga altin yamasa gu`mis sabaqlari menen nagis saliw da`stu`ri rawajlanadi. Sovet ha`kimiyati ko`rkem-o`ner boyinsha bilimlendiriw isine a`hmiyetli orin bergen. 1918- jildin` aqirinda Samarxandta 1919-jildin` ortasinda Tashkentte su`wret mektebi sho`lkemlestirildi. 1926-jili Tashkentte AXRR (Assotsiyattsiya xudojnikov revalyutsoinnoy Rossiy) ashilip, ol son`inan o`zin-o`zi jobada, al ARIZO (Assitsiotsiya rabotnikov izoiskusstovo, 1927) Tashkentte ha`m Samarxandta sho`lkemlesedi.

1923 jili Turkistan Respublikasi pu`tkil Rossiyalik awil xojaliq ha`m jergilikli sanaat zatlari ko`rgizbesine qatnasadi. 1934-jili Tashkentte gezleme kombinati, Samarxand jipek toqiw fabrikasi ashildi. Shit gezleme 1937-jili Parijde o`tken xaliq araliq altin medal` alg`an. Marg`ulan, Samarxand, Buxara qalalarinda atlas, shayi,islew o`neri dawam etken.20-jillari syuzane, toppi kestelew o`neri de dawam etken. Gilemshiliktin` eski oraylari qayta janlang`an.

Aytarliq o`zgesheligi-bul iske su`wretshilik aralasip, syujetlik portretli glemler payda bolg`an.

50-60 jillari aralig`inda O`zbekstanda basli mu`sinshiler Rossiyadan kelgen qa`niygeler edi.

O`zbekstannin` ilimin rawajlandiriwda E.A.Bertel`s, V.V.Batol`d, B.D.Grekov, A.Yu.Yakubovskiy, V.A.Shishkin, S.P.Tolstov, K.V.Trever u`lken u`lesler qosqan.

A`debiyatn` a`sirese poeziyanin` geypara teoriyalik ma`seleleri X-XIII-a`sirlerde qol jazba toplamlarda ushrasadi. Bunday pikirler Beruniy, Ibn-Sinonin` ilimiy miynetlerinde bar. M.Qashqariydin`, A.Nauayinin` shig`armalarinda turkiy tilindegi qosiq qurlisi tuwrali pikirler aytilg`an. Ko`rkem-o`ner izertlew ilimide

O`zbekstanda u`lken jetiskenliklarga eristi. Bul taraw baslawish bag`darda alip barilmaqta.

1. A`yyemgi ha`m Orta a`sirler ko`rkem-o`neri.

2. Sovet da`wirindegi ko`rkem-o`ner.

3. Xaliq qol o`neri tarawlarin izertlew.

4. Ko`rkem-o`nerdin` teoriyalik ha`m filosofiyalik ta`repin izertew 1928-jili Samarxandta muzika ha`m xoreografiya ilim izertlew instituti ashilip onda M.Ashrafiy, T.Sadikov, M.Burxanov, M.Leviev, A.Xolimov, D.Zokirov, M.Nasirovlar oqig`an.O`zbek xalqi a`debiyat miyrasinin` sarqilmas g`a`ziynesine iye. Awiz eki a`debiyat da`stu`r qosiqlari, kalendar qosiqlari,(sus xotin-su`w tilew, choy momo-samol tilew)

Tekseriw sorawlari.

-O`zbekstannin` ilimin rawajlandiriwda kimler u`lesin qosqan.

- Baraxsha sarayindag`i diywalg`a sog`ilg`an ren`li su`wretlerdeneler su`wretlengen.

-Xaliq o`nermentshiliginin` qanday tu`rleri ku`shli rawajlang`an.

-O`zbekstan aymag`indag`i eski qalalar tuwrali ne bilesiz.

3-Tema' Qaraqalpaqstan xaliq o`nermentshiligi.

Jobasi

1. Qaraqalpaqstan xaliq o`neri madeniyati.
2. O`nermentshilik tu`rleri
3. Qaraqalpaq nag`islari haqqinda

A`debiyatlar.

1. Allamuratov A. Mangi miyras N., 1993
2. Alamuratov A. Dun`ya madeniyati tariyxi N., 1996
3. Aytjanova A. Mekteplerde miynet sabaginda qaraqalpaq milliy nag`islarin u`yretiw.
N., 1993

Lektsiya teksti

A`yiem zamanlardan berli Orta Aziya Evropada jasap kelgen qaraqalpaq xaliq du`n`ya ma`deniyatına o`zinin` belgili u`lesin qosti. Qaraqalpaq ko`rkem o`neri menen ma`deniyatında Aral do`geregini, Orayliq Aziya, qubla Sibir Volga Ural boylarin, Arqa Qavkaz, shig`is Evropa, jaqin shig`is elleri menen a`yemnen kiyatirg`an ha`r tu`rli qatnasiqlarinin` izi saqlang`an. Aral jag`alari arqali bir neshe ma`rte shig`itan batisqa xaliqlardin` ko`ship o`tiwi bolg`an.

Professor S.P.Toletov qaraqalpaq xalqinin` a`yemgi ata babalari a`sirler Aral boyin jag`alap ko`ship qonip, jasawi arqali da o`zinin` etnikaliq ha`m ma`deniy miyraslarinin` quramin jan`alap otirg`anin aytadi.

\Etnikaliq belgili bir xaliqqa ha`m onin` ma`deniyatına ta`n bolg`an miyras\.

Qaraqalpaq xaliq ma`deniyati ha`m ko`rkem o`neri o`zinin` basqa xaliqlardin` ta`kirarlanbaytug`in belgilerine iye. Ol belgiler xaliqtin` a`yemgi kiyatirg`an negush u`lgilerinin` saqlaniwi, ol u`lgiler sirtqi ha`m ishki ekonomika`liq ma`deniy estetikaliq diniy h.t.b. ta`sirlerdin` na`tiyjesinde bir qansha o`zgerislerge tu`sip rawajlaniwi arqasında qa`liplesken.

Qaraqalpaq qol o`neri xaliqtin` ku`ndelikli turmisi menen tig`iz baylanista rawajlanadi. Onin` negizgi tu`rleri ko`binshe merekede kiyetug`in nag`isli sa`ndi kiyimler, xasil metallardan islengen zergerlik buyumlari, u`y u`skeneleri, u`y buyumlari, ha`r tu`rli a`sbaplar, qural jaraqar qaraqalpaqsha qol o`neri do`retpelelerin isleydi. Ko`binshe jergilikli zatlar, Misali' jo`n, paxta, ag`ash jipek ha`m shetten kelgen ha`r tu`rli metal ha`m xasil taslar (altin, gu`mis, mis, feruza, hinji, marjan t.b.) qollang`an.

Qaraqalpaq xaliq qol o`nerin izertlewde o`zlerinin` ko`p miynetin qosqan izertlewshilerden P.P.Ivanov, S.P.Toletov, T.A.Jdanko, S.Kamalov, A.Allamuratovlar, A.Jdanko ta`repi menen birinshi ma`rtebe ko`lemli izertlenedi. Bul ilimpaz Qaraqalpaq qol o`nerinin` izertleniw tariyxında toliq jasap, onin` basli tu`rlerin xaliq turmisi menen baylanista suwretleydi. Geypara nag`islardin` nag`isli zatlardin` kiyimlardin` kelip shig`iwi, o`zgesheligi ha`m basqa xaliqlar menen baylanisli turarli pikirler aytti. Sol Xorezm ekspeditsiyasinin` suwretshi bolip islegen Moskwali I.V.Sovitskiy son`inan K.Kstanda turaqli islewge qalip 1959 jildan baslap xaliq o`nerinin` u`lgilerin ilim izertlew institutinin` ilimiy xizmetkeri sipatında jıynay baslaydi. Ha`r qanday eldin` jasaw sharayati, da`stu`r o`zlerine ta`n o`nerlerin talap etedi. O`nerdin` rawajlanıwı ushin xaliqtin` sotsialliq jag`daylari da a`dewir ta`sir etedi. Eger xaliq o`zge eller menen kem qarim qatnasta jasasa, ol o`zine qolaylı bolsın ya qolaysız bolsın o`zi o`ner ka`siptin` barliq tarawların rawajlandırıwıg`a ma`jbu`r etedi. Elde xa`r qiyli ka`sipshilik tu`rleri' Ustashiliq, gulalshiliq, zergerlik, jazıwshiliq, temirshilik, ilayshiliq, bo`z ttu`s, keste tigiw a`ytewir xaliqqa za`ru`r bolg`an zatları o`z qolınan jasaw za`ru`rligi tuwılg`an.

Xaliq zavodtin` negizi ko`rik, fabrikanin` negizgi qazaq dep atag`anında aq qol o`nermentshiligi negizgi orında iyelegen.

Ka`siptin` o`zi de uqip ha`m talaptan kelip shig`adi. Bul jag`day belgili ka`sip adamların payda etedi. Misali' U`y sog`atug`in u`yshi, jay salatug`in pegimok, arba, keli kelsap, tabaq, qasiq sog`atug`in ag`ash ustasi, qazan, quman sog`atug`in shoyinshi, bel ketpen, balta sog`atug`in, temirshi, ju`zik, sirg`a, ha`ykel sog`atug`in

zerger, kiyim tigtug`in mashinshi, etik tigtug`in etikshi, malaqay tigtug`in malaqayshi, kon tayarlaytug`in ko`kshi, ta`n tigtug`in ta`nshi ha`m basqalar.

Belgili alim Qalli Ayimbetovtin` ko`rsetiwinde erte da`wirdegi Shimbay qalasinda ayirim ka`sipsiz adamlarda bolg`an. Misali' Qumarpazliq, pa`yekshiler, jarshilar, ma`ddemshiler, palkerler, tilenshi, kisapirler ha`m basqalar, Lekin qa`sip iyelew din` orni bir basqa. Sebebi ha`r qanday adam o`z ka`sibinen kamal tabadi. Xaliqtin` alg`isina bo`linedi. Ayirim qoli gu`l adamlar o`z miyraslarin a`wladtan a`wladlarga qaldiradi. Pu`tkil du`n`ya xaliqlari aldinda a`diwli ataq qaldiradi. Xaliq arasinda ko`pshilik, etikshilik, postinshiliq, malaqayshiliq, tonshiliq, (kiyiz basiw) toqimashiliq gulalshiliq o`nerleri ha`wij alg`an. Bulardin` ishinde qaraqalpaq etikshilik o`neri, sen sen postin tigiw, sho`girme tigiw, palas ttu`s o`nerleri basqa ellerdin` tariyxshi ha`m etnograflarinin` miynetlerinde de ken`nen so`z etiledi. Solay bolsa da qaraqalpaqlarda zergerlik, japshishiliq ha`m toqimashiliq o`nerinin` orni bo`lek ma`selen, sa`wlele menen ha`ykel. Bul buyimlardin` tariyxii do`gerekleri. Ha`tte bizin` eramizdag`i buring`i da`wirlerdi so`z etiw menen birge, oni soqqan ustalardin` pu`tkil du`n`ya sheberleri menen de bellese aliwi, olardin` basqa ellerde qaytalanbawi ko`p g`ana alimlardi oylandirg`an.

Haqiyqiy milliy u`lgi dep usilardi satiw mu`mkin.

Eger qaraqalpaqlar jaqinda payda bolg`an xaliq bolsa, bunday tan` qalarliq miyraslar qayaqtan payda bolg`an. Bir `Ko`k ko`ylektin`` nag`isinin` o`zi to`rt jil udayina toling`an eken. Demek, buni tigiw ushin u`lken talant ha`m to`zim kerek. Tek talanttin` ushina shiqqan adam ag`ash bir zatti islew ushin to`rt jil dawaminda ha`reket jasawi mu`mkin. O`rmek ttu`s, kiyiz basiw, nag`is oyiw o`nerinin` de ta`g`diri sonday.

Qaraqalpaq xalqinin` a`meliy qol o`nerinin` tutqan orni.

Ko`rkem o`ner iskusstvosi shig`isi boyinsha xaliq o`neri. Xaliq o`ziniq barliq o`nerin keleshek a`wladqa beredi, onin` suliwlig`i ha`m zamang`a sa`ykesligin ha`m xaliq tan`lap aladi.

Ko`rkem o`ner boyinsha jazilg`an miynetlerde xaliqtin` ko`rkem o`ner boyinsha do`retpelerin onin` siratinan, o`mir ushin za`ru`rligin ko`remiz. Ko`rkem o`nerde xaliqtin` miyneti, og`an degen iqlasi, turmis haqiyqatlig`i sa`wlelengen. Sonin` ushin ko`rkem o`ner adam turmisi ushin a`hmiyetli.

Arxeologiyaliq materiallar xaliqtin` o`tkendegi turmisin, sotsialliq awhalin ja`miyetlik ko`z qarasin ha`m o`mirdegi o`zgerislerdi aniqlaydi. Xaliqtin` ko`rkem o`ner iskusstvosin uyreniw onin` ma`deniy o`zgesheligin, o`tken o`nerlerdi qa`sterlew ha`m og`an adamgershilikli qatnasta boliw, milliy da`stu`r menen ma`deniyatin saqlaw arqali ma`deniy turmisimiz jaqsilanip xaliqtin` bul o`nerge qizig`iwshilig`i artadi.

Xaliq da`stu`rleri haqqinda ga`p bolg`anda o`nermentshilik boyinsha onin` kompozitsiyaliq, tu`r simbati, uliwma ha`mme usili sol tiykarda jumis atamasi, tu`r simbati, uliwma ha`mme ta`repi uyreniw orinli. Qaraqalpaqstan ko`rkem o`ner iskusstvosi o`nermentshilik, keste tigiw o`neri menen baylanisli, bular xaliqtin` ko`rkem o`nerge bolg`an intasin arttirip, estetikalik ta`rbiyasin bayitadi. Ha`mme zat adamnin` psixologiyaliq oylawi na`tiyjesinde islenedi.

Adamnin` sheberligi menen islengen o`neri isler adamzat ja`miyetinde umitilmas iz qaldirip, adamg`a, materialliq ha`m ruwxiy zawiq beredi. Bul ko`rkem shig`armada o`z sa`wlesin tabadi. Nag`is xaliqtin` milliy o`zgesheligin ko`rsetedi, nag`istin` ha`r tu`rli formada islewge boladi. Nag`is ushin ha`r qiyli tu`r ren`ler paydalaniladi, onda ja`nliklerdi kurslardi ayqin tu`rde ko`rsetiwge boladi. Ol ushin en` da`slep u`sh mu`yeshli, do`n`gelekke rombi h.t.b. formada sizildi.

Nag`is tiykarinan ta`biyat ko`rinisleri boyinsha saling`ani jaqsi. O`ytkeni ta`biyat ko`rinisleri boyinsha saling`ani jaqsi. O`ytkeni ta`biyat a`jayip ko`rinislerdi adam ushin sawg`a etedi. Adam ta`biyat ko`rinisleri tiykarinda bay tu`sinikke iye boladi. Sebebi, ta`biyattag`i ha`r tu`rli ren`ler. Suliwshiliq h.t.b. Haqiyqiy nag`istin` kelip shig`iwina tiykar boladi. Adam ta`biyat ko`rinislerin ertekdegidey saliwg`a, onin` go`zzallig`in nag`is retinde beriwge qiziqsinadi, ta`biyattin` barliq suliwliqlarin uyrenedi. Oni o`z turmisinda paydalanadi. Son` nag`is arqali bere aladi. Usi tiykarinda saling`an adam o`mirin ha`m onin` turmisin

go`zzal etedi. O`zbekistannin` nag`is saliw o`nerine almurttin` gu`li, paxta gu`li, terektin` shaqalari menen japiraqlari, biyday masaqlari tiykar boladi.

Xaliq o`zinin` barliq o`nerin keleshek a`wladg`a beredi, onin` suliwlig`in ha`m zamanlarga sa`ykesligin xaliq tan`lap aladi. Ko`rkem o`ner boyinsha o`mir ushin za`ru`rligin ko`remiz. Ko`rkem o`nerdin` xaliqtin` miynetleri o`mirge degen iqlasi turmis haqiyqatliqta sa`wlelengen.

Ko`rkem o`ner xaliqtin` miynettin` og`an degen iqlasi. Sonin` ushin ko`rkem o`ner a`hmiyetli.

Arxeologiyaliq materiallar xaliqtin` o`tmish turmisin sotsialliq awhalin ja`miyetlik ko`z qaraslarin ha`m o`mir o`zgesheliklerin aniqladi. Xaliq (da`stu`rin) ko`rkem iskusstvosinin` uyreniw olardin` ma`deniy o`zgesheligin o`tken. (da`st) o`nerinde qa`sterlew onnan adamgershilik qatnasta boliw milliy da`stu`r ma`deniyatin saqlaw arqali ma`deniy turmisin jaqsi xaliqtin` bul o`mirge qizig`iwshilig`i artadi. Xaliq da`slepki sol boyinsha jumis atqaradi. Tu`r simbati dawaminda ha`mme ta`repinen uyreniw orinli. Ko`rkem o`ner usi boyinsha o`nermentshilik keste tigiw o`neri menen bayitadi. Bular xaliqtin` ko`rkem o`nerge bolg`an iqlasin arttirip, shtat-q ta`repinen bayitadi, ha`mme zat adamnin` psixologiyaliq oylaw isletiw. Adamnin` sheberligi menen islegen o`nerde adamzat tariyxinda umitilmas iz qaldiradi. Adamg`a ma`deniy zawiqliq beredi. Bul ko`rsetpeler qizig`iwda o`z sa`wlesi boyinsha nag`is u`lgisin ko`rsetedi. Xaliq milliy o`nermentshilig`in o`zi ushin ha`r qiyli tu`r ren`ler menen paydalaniw bolip tabiladi. Bunda janaliqlar kurslar oylang`an tu`rlerine ko`rkem o`neri boyinsha oq da`slep u`sh mu`yeshli h.t.b bolip kelgen. Nag`is ta`biyat ko`rgizbesi boyinsha sanlardi jaqsi, o`tkeni ta`biyat a`jayip ko`rinedi, sawg`a etedi. Sebebi ta`biyatti ha`r tu`rli o`ner ren`ler suliwlandiradi. h.t.b. Adam ta`biyat ko`rinislerin salg`anda onin` go`zzallig`in qizig`iwshilig`in ta`biyattin` barliq suliwlig`in uyreniwdi o`z turmisinda paydalanadi. Soni nag`is arqali bere aladi. Usi tiykarinda saling`an nag`islar adam o`mirin ha`m turmisin go`zzal etedi. O`zbek nag`is saliw o`nermenshiliginde almurt paxta tereklerinin` shaqalari menen japiraqlari biyday masaqlari bolip tabiladi. Bul na`rseler atizda o`sip o`zbek xalqinin` miynet ta`riypleniwi, al qaraqalpaq nag`is saliw

o`nermentshiligin respublikamizdin` ta`biyat ko`rinishine tiykarinan bul arqali xaliq burinnan u`lgeriwine sa`wleleniwi qizig`iwshilig`i arqali nag`is saliw o`neri tek ta`biyat ko`rinishine tiykarlanip xizmet etedi. Suwret saliw o`neri a`piwayi na`rselerdi saliwdi jobalastiradi. Bul na`rse suwret saliwdin` do`retpesine baylanisli. Son` nag`is saliwg`a fon tiykarinda aladi.

Usinday fon tiykarinda alinadi ha`m nag`is salinadi. Qaraqalpaq milliy nag`islar menen o`nermentshilik anag`urlim jaqsi ekenligi ko`rinedi. Bul na`rseni islewde ko`rkem nag`is saliw o`neri xaliqtin` ko`rkem o`nerge bolg`an intasin arttiradi. Bul miyraslar bu`gingi ku`ni jaslar ushin za`ru`rli ha`m material bolg`anda nag`isli tu`rler ha`r qiyli ma`nini an`latadi. Jasil ren` jasliq ma`nisin. Qizil ku`n, aq baxit ma`nisin, sari bilim, qara jer, ko`k aspa`n ma`nisin an`latadi. Qaraqalpaq nag`is saliw o`nerinin` o`zgeriwinin` o`zine ta`n o`zgeshelikke iye. Nag`islardin` go`zzal ko`rinishi oni salg`an adamg`a baylanisli. Qaraqalpaq nag`islari ko`binese kiyimlerde ko`rinedi. Da`slepki nag`islar qustin` tulg`asina menen bolsa al, ayirim na`rseler qoshqar mu`yezine uqsas bolg`an. Nag`is saliw o`neri tek ta`biyat ko`rinishlerine tiykarlanbastan xaliqtin` milliy da`stu`rleri menen ku`n ko`ris turmis sharayatina tiykarlang`an.

Qaraqalpaqstan nag`is saliw o`neri a`piwayi na`rselerden baslanadi. O`ytkeni bunda a`piuayi bir na`rseni saliw jobalastiradi. Sol a`piwayi na`rse arqali uliwma nag`is saliw o`neri uliwmalıqqa etedi. Bul na`rse nag`is saliwshinin` do`retiwshiligine baylanisli. Son` nag`is saliwg`a fontaziyalıq oylar tiykarg`a alinadi. Usinday nag`is saliwda tu`sshi jaslarda uyreniwi mu`mkin. Qaraqalpaqtin` ko`p g`ana milliy kiyimleri nag`islar menen tigilgen. Bul na`rse burin Qaraqalpaqstanda nag`is saliw o`nerinin` anag`urlim joqari da`rejede ekenligin ko`rsetedi. Bunday nag`islar ko`binese ha`m ag`ashlarda bolg`an.

Ko`rkem nag`is saliw o`neri xaliqtin` suliwliqqa bolg`an qizig`iwshilig`in arttiradi. Ha`r qiyli zatlarg`a saling`an nag`islar muzeylerde saqlanip, xalqimizdin` turmisin ko`rsetiwde jaqsi bayliq boladi. Nag`istag`i berilgen ren`ler ha`r tu`rli jag`daydi an`latadi. Ma`selen ko`k ren` aspa`n ma`nisin, aq ren` baxit ma`nisin, sari ren` bilim zeyin ma`nilerin, qizil ren` ku`n,ot ma`nilerin t.b. bildiredi.

Qaraqalpaq nag`is saliw o`nerinin` o`zine ta`n o`zgeshelikleri bar. Ma`selen, nag`is saliwshi ha`r bir nag`istin` ko`lemin, onin` qaysi ren`ge sa`ykes keliwi, ko`rkemlik ta`repinen aldin ala aniqlanadi. Ayirim nag`islar mayda yaki kishkene bolip salinadi. Ayirim nag`islar u`lken yamasa aniq tu`siwin talap etedi. Nag`istin` go`zzal ko`riniwi de oni salg`an adamg`a baylanisli ha`r bir nag`is qaraqalpaq xalqinin` turmisin, ma`deniyatin sa`wlelendiriwi kerek. Qaraqalpaq nag`is saliw o`neri a`piwayililig`i ha`m shirayi menen basqa xaliqlardag`i nag`islardan o`zgeshelenip turadi.

Tekseriw sorawlari.

1. Qaraqalpaq xaliq a`meliy o`ner tu`rleri ha`m onin` rawajlaniwi.
2. Xaliq ustalari olardin` do`retiwshiligi.
3. Xaliq a`meliy o`nerinin` tarbiyaliq a`hmiyeti.
4. Qaraqalpaq xaliq o`nerin izerlewge u`lesin qosqan alimlar.

4-Tema: Qazaqstan xaliq o`nermentshiligi.

Jobasi

1. Qazaqstan xaliq o`neri madeniyati.
2. O`nermentshilik tu`rleri
3. Qazaqstan nag`islari haqqinda

A`debiyatlar.

- 1.A Tajimwrator. Sheberdin qoli ortaq. Almati-1977
2. Allamuratov A Mangi miyras N.,1993
- 2.Alamuratov A. Dun`ya madeniyati tariyxi N.,1996

Lektsiya teksti

A`yemgi zamanlarda Qazaqstanda saq dep atalatugin qa`wimler bolg`an. Olar Qitay, Orta Aziya, Altay elleri menen baylanista jasag`an. sol da`wirlerden qalg`an arxitekturaliq qurilislardin` ko`bisi o`lini jerler da`stu`ri menen baylanisli. Misali Sirda`r`yanin` ayag`indag`i G`TegiskenG` qoyimshilig`i b.e.sh IX-VIII a`sir lerge tiyisli qurilis. Orayliq Aziya Qazaqstanda saklar da`wirinde saling`an a`yyemgi qorg`anlardin` o`li qoyatugin bo`legi jerdin` astinda bolip, u`sti du`mpek etip taslar menen jabilg`an.

Orta a`sirlerde Qazaqstan jerinde mina`rag`a uqsatip tastan o`rilgen, sirti sibalmag`an maxbaralar bolg`an. olardin` ataqlilarinin` biri IX a`sirdegı Aya Go`z da`r`yasinin` boyindag`i Qozi-ko`raesh Bayan suliw esteligi. Orta a`sirdin` ekinshi yarimina Qazaqstannin` a`sirese Qubla ta`replerinde gu`mbezli arxitekturaliq qurislar saling`an. olardan Babadjan-Xotun maxbarasi X-XI a`sirlerde to`rt ta`repi ten`dey etip tas gerbishten o`tilgen.

Xoja Axmet Yassawi maxbaraasi XIV a`sirden baslap saling`an. Onin` sa`nli portali u`lken gu`mbezi,eki qaptal mina`rasi bar. Ishki ha`m sirtqi diywallari ko`k ren`li mozayka menen bezelgen. Qazaqstan jerinde do`retilgen en` da`slepki

su`wret o`nerinin` u`lgileri taw bowraylarina oyip sog`ilg`an su`wretler. Waqti boyinsha olar b.e.sh. VIII-a`sir menen b.e.sh. I-II a`sirlerine tiyisli.

Olardin` en` belgilisi ha`m ma`deniyat tariyxi ushin a`hmiyteliler.

1. Bug`a tas atli su`wretler, Chu-Ili boyinda. Uzinlig`i 4 m, biyikligi 2,5 m suwinnin` su`wreti bar.

2. Tamg`ali atli su`wretler. Almati wa`layatinda. Bunda taw tekelerdi kuwip baratirg`an adamlar, qulinlar t.b. su`wretlengen.

En` qiziqlisi, basi ku`n su`wreti etip berilgen atli adam biynesi.

A`yyemgi da`wirlerde dekorativlik bezew maqsetinde attin` juwenine, adamnin` belbewine, idisqa metaldan mayda mu`sinler islengen.

«Altin-adam» a`yyemgi dekorativli su`wret o`nerinin` a`jayip u`lgisi. 1969-1970-jillari Almatig`a 50km jerdegi Issiq degen qorg`andi qazg`anda a`keli-balali arxeolog Akishevler tapqan.

Qazaqstannin` dalalarinda tastan jonilg`an u`lken mu`sinler ushrasadi. Olar VI-XIII asirler aralig`inda islengen. A`wliyenin` basina qoy-tas degen dekorativlik mu`sin ornatiw ko`binese batis Qazaqstanda ushrasadi.

Shoqan Wa`lixanovti qazaqtin` birinshi milliy su`wretshisi dese boladi. ol ilimiy saparlarinda ba`rqulla su`wret salip ju`rgen.

Eski Qazaq muzikasi fol`klorliq bag`darda rawajlanip keldi.

Onin` tu`rleri Dlen, ku`y, aytis, salt, qobiz, sibizg`i, dawilpaz, sherter, u`shpelek h.t.b. Ataqli ku`yinshileri Da`wletkeriy, Qurmang`azi, Ta`timbet, Dina ha`m basqalar sheber atqariwshiliq penen birge kompozitorliq uqipqa iye bolg`an.

Qazan a`debiyati Orxan-Enesey jazilarinan baslanadi. Ha`zirgi zaman qazaq a`debiyatinin` negizinde og`ada bay awiz a`debiyati menen basqa ellerdin` u`lgileri bolg`an.

Onin` eski u`lgileri Kul`teginge (732-735), Tojo ko`kke (716) arnalg`an tasqa jazilg`an shig`armalar. Oguz-qipshaq da`wirinde `Og`uznama`, «Qorqitata» qaxarmanliq da`stanlari do`retken.

1980-jili Qazaqstanda 55 joqari oqiw orni bolg`an, olar 192 qa`niygelik boyinsha talabalar oqitqan.

Burin 3 muzey bolg`an, endi olar 43 ke jetti.

Qazaq xalqinin` qol o`neri ju`da` bay. Qol o`neri buyimlarinin` ko`pshligi atawdi bezew, onin` ishindegı zatlar ha`m buyimlarg`a nag`is saliw, qizkelinsheklerdin` kiyimleri menen baylanisli. Zergershilik, ag`ashtan sog`ilg`an ha`r qiyli zatlarg`a nag`is oyiw ja`ne su`yekti oyip nag`islaw, teriden ha`m tu`rli zatlar islew, olarg`a oyma nag`is saliw, keste, kiyiz basiw ja`ne og`an shu`berekten nag`is saliw h.t.b o`nerler rawajlang`an.

Burinlari tek Sirda`r`ya boyında, al ha`zir Qazaqstannin` barlıq jerinde tu`kli gilem islenedi. Qazaq qol o`nerinin` geyparalari atamasi, nagisi boyınsha qaraqalpaqshag`a uqsas boladi. misali aq basurdin`, basqa kurlardin` nagislari uqsas, sa`wkele, sirg`a, ju`zik, tebengi, kese, qop, sandiq atamasi boyınsha birdey yamasa uksas keledi. Sonin` menen birge qazaqlarda su`yek penen bezelgen aterdin` tu`rleri ju`da` ko`p.

Ag`ashtan sog`ilg`an nag`isli dastıq ag`ash, asadal, kebeje, tek qazaqlardin` o`zine ta`n qol o`neri buyimlari. Xalıq qol o`neri ha`zirgi su`wretlerdin` do`retiwshilik islerinde, ol zamang`a say rawajlanbaqta.

Nag`is saliw pa`ninin` tiykarg`i maqseti burinnan kiyatirg`an ata-balarimizdin` o`nermentshiligin teren` u`yreniw, eski o`nerment ustalardin` islew usillari do`retpeleri, tariyxı haqqında mag`liwmat beriw, milliy da`stu`rimiz ha`m uliwma insaniylik qa`diryatlar menen tanisiw, eski buyimlardan nusqalar aliw ha`m oni qayta rawajlantiriw, do`retiwshilikke jol ashıp beriwdi o`z ishine aladi.

Sonin` menen birge ta`biyati ha`m miynet barislarin an`law jergilikli ta`biy materiallar ja`rdeminde ha`r tu`rli ko`rkem u`y u`skene buyimlar jaratiw, xalıq ustalarinin` ustaxanalari, muzeyler menen tanistiriwdan ibarat.

Nag`ısshiliq nag`is saliw oqiw pa`ni talabalarda ruwxıylik ag`artiwshiliqtin` ajiralmas bo`limi esaplang`an ko`rkem a`meliy ha`m a`dep ikramlıliqti rawajlantiriwg`a xızmet qiladi.

Xalıq do`retpesi bala ta`rbiyasında u`lken orindi iyeleydi. Keleshek a`wlatti ko`rkem estetikalıq sezımtallig`i jag`ınan bay, o`zinin` pikirin erkin ayta alatug`ın

bilimli, miynet su'ygish etip ta'rbiyalawda xaliq o'nermentshiligi a'hmiyetli orindi tutadi.

Bul oqiw pa'ninin` ja'ne bir o'zine ilayiq o'zgeshelikleri sonnan ibarat, bunday sabaqlarda talabalarg`a ko'rkem bilimlerden tisqari ja'ne su'wretlew ko'nlikpeler rawajlantiradi, olarda ku'zetiwsilik, ko'z aldina keltiriw, eslew, shamalaw uqsag`anlardi, obrazli oyina keltiriw uqsag`an sipatilarin da o'sirip bariladi. Nag`is saliw o'nerinin` en` za'ru'rli waziypalari talabada do'retiwsilik, mustaqil, ko'rkem-estetik sezim tuyg`ilarin o'siriwge qaratilg`anlig`i.

Sonida yattan shig`armasliq kerek, Watanimiz ha'r ta'repleme (ha'm siyasiy ha'm ku'ndelikli, ha'm ma'deniy) rawajlang`an, do'retiwsilik jaqtan pikirleytug`in, mustaqil ha'm o'zliginshe is alip baratug`in shaxslar kerek boladi, tek do'retiwshi adamlar g`ana xalqimizdin` ulli keleshegin jaratiwi mu'mkin.

Ha'r qanday oqiw pa'ni ta'lim mazmuninda a'lbette O'zbek Qaraqalpaq Qazaq xalqi jaratqan sheksiz ha'm ruxiy miyrasti tiykar qilip aliwi kerek. Olardi balalar ko'birek ha'm ko'birek biliwi sha'rt. Sonday eken, o'zbek qaraqalpaq xalqinin` du'n'yag`a belgili qilg`an arxitektura, a'meliy ha'm su'wretlew o'nerin akademik litsey ha'm ka'sip o'ner kollejlerinde ko'birek ha'm terin`iriek u'yretiliwi talap etiledi. Sonin` menen birge ta'lim mazmuni rayon ha'm qalalar boyinsha bo'listirilip ko'rip shig`iliwi da maqsetke muwapiq. Qazaq xaliq o'nermentshiliginde ren`u'lken a'hmiyetli orin tutadi.

Nag`istag`i qandayda bir element o'zinin` ma'nilik ha'm kompozitsiyaliq a'hmiyeti menen nag`ista o'z aldina orin tutsa, onin` ren`i arnahli ajiralip turiwi mu'mkin, bunday halda nag`is kompozitsiyasindag`i tiykarg`i zattin` qabil etiliwine ta'sir qiladi, onin` uyg`inlig`in buzadi, onnan shig`ip ketedi. Tu'si qarama-qarsi ren`lerdin` birigiwi ha'dden tisqari keskinlikti keltirip shig`aradi.

Uyg`in birigiwlerge bir ren`nin` tu'sleri sipatinda qabil etetug`in o'z-ara jaqin ren`lerdi ko'rsetiwde kiredi.

Ren`ler uyg`inlig`inda spektr ren`lerdin` ashiq-toqlig`i ayirmashilig`in saqlaw spektrdegı ashiq ren`di-ashig`iraq, toq ren`di-toqiraq aliw kerek. Ashiq

toqliqtin` bunday ten`ligin a`dette a`tiriaptag`i waqiyaliqta ko`remiz ha`m olar biz ushin ta`biyrek tu`yiledi.

Su`wrettin` bo`rtip turg`an bo`limleri fonnan ajiralip turiwi lazim. Kontur su`wretin` aniqdig`in asiradi. Toq kontur sayani ha`m ashiq konturdi esletedi. Ko`bineze bir-birine jaqin bay ren`lerdi jakin isletide konturdan paydalaniladi ha`m usi arqali olardin` kontrastlig`i o`z-ara ta`siri kemeytiriledi ha`mde bir ren`degı elementlerdi basqa ren`li elementlerden ko`birek ajiratiladi, bir tu`rdegı tu`sli ren`ler bir fonda jaqsi ajiralip turmaydi. Qara fondag`i nag`ista kontur boliwdin` qa`jeti joq.

Toq ren`li kontur shegaralang`an ju`zenin` jariqlig`in kemeytiredi, ren`li kontur ju`zenin` qabil etip atirg`an ren`in o`zgertiriedi. Eger bir tu`sli ren`ler ju`zege intensiv ren`li ko`rkem su`wret sizilsa, fonnin` ren`i biraz o`zgerip, su`wret ren`ine jaqiniraq ren`li bolip ko`rinedi. Misali ashiq hawa ren`, fonn`a qara ren` menen sizilsa, bul fon ko`girek bolip ko`rinedi. Ren`ler uyg`inlig`in tan`lawda olardin` tu`si uqsaslig`i ayriqsha rol oynaydi. A`dette tu`si bir tu`stegi ren`ler toparina uliwma orta tu`s tiykarg`i ren` esaplanadi. Misali topardi qon`ir oxra, sari, toq sari tu`sler qurasa, onin` toni altin ren` oxra boladi yamasa ko`k hawa ren`, ashiq jasil ren`lerden ibarat ha`m ko`k penen hawa ren` ko`birek topardin` tu`si ko`k esaplanadi. Ren` toparindag`i ren`lerdin` parqi qanshama u`lken bolsa, topardin` uliwma orta tu`sin ajiratiw sanday qiyin bladi. Ren` toparinda ayrim orta tu`sti ko`rip, usi topardag`i ayrim ren`lerdi basqasha qabil etemiz ha`m olardi qandayda orta tu`ske boysindiriramiz.

Ren`lerdin` uyg`inlig`i ha`r tu`rli boladi, olardan ayrimlari en` ko`p oynawlig`i ha`m intensivligi menen basqalari bir tonlig`i yamasa qatti keskin koloritligi menen xarakterlenedi.

Tekseriw sorawlari.

- Qazaq xaliq o`nermentshiligi rawajlanqan qalalar
- O`nermentshiliktin` qaysi tu`ri eski qalalarda ko`plep tabilmaqta
- Qazaq xaliq a`meliy o`ner tu`rleri haqqında ne bilesiz
- Orta aziya xaliqlarinin` a`meliy o`neri arasindag`i uqsasliqlar nede.